

Péter László

A MAGYAROK ISTENE

A bécsi Donau-Zeitung névtelen tárcaírója találta ki 1861-ben a magyar főnnhéjázás, sovinizmus kigúnyolására azt a történetet, hogy egy magyar a boltostól „magyar glóbuszt” (*Globus von Ungarn*) kért.¹

Tarnai Andor azt is bebizonyította, hogy a hírhedt *Extra Hungariam* szólást is más nemzetbeli, az olasz Ludovico Ricchieri írta le először 1516-ban.²

Gerő András a „magyarok Istene” kifejezésből messzemenő következtetéseket vont le; holmi elfogult, túlzó nemzeti aspirációkra következtetett belőle. Gyökereit nem átalotta a *Himnusz*-ból (1823) eredeztetni, noha Kölcseynek Istenhez fohászkodó költeményében ez a kifejezés elő sem fordul.³

1

Alighanem Babits Mihálynak *A magyarok Istenéhez* című, 1927-ben írott verse az utolsó, amely ezt a költői fordulatot líránkban korszerű gondolatok megfogalmazására alkalmazta:

*Vagy-e? S ki vagy? S mienk vagy-e? Csupán
mienk és senki másé? Szabad-e
hogy csupán a mienk légy? És lehetsz-e
az, aki vagy, ha csupán a mienk vagy?*

Babits e költeményében a magyarság történelmi sorsán és hivatásán töpreng.

¹ TÓTH BÉLA: Szájru szájra. Bp. 1895. 346.

² TARNAI ANDOR: Extra Hungariam non est vita... Egy szállóige történetéhez. Bp. 1969. 19.

³ GERŐ ANDRÁS: A második parancsolat és a magyarok istene. Kritika, 1990. 11.sz. 17–19. = Tények és legendák, tárgyak és ereklék, szerk. Kalla Zsuzsa, Bp. 1944. 208–210.

Mi vár reánk? És jön-e még igazság?
Vagy mi leszünk a keresztrefeszített
a nemzetek közt?

Költészetünknek ez ismerős formulája Petőfi *Nemzeti dal*ából vált közkeletűvé. Múltja azonban jóval régebbi.

2

Ipolyi Arnold – korának romantikus szemléletétől elfordulva – ebben a szólamban vélte megadni az ősi magyar hitvilág főistenségét. Fölvetette, vajon „a még ma is közösen ismeretes és dívó *magyarok istene* vagy *magyaristen* kifejezés volt-e ezen nemzeti védistenség nevezete?”⁴ Krónikáinkban, válaszolta meg kérdését ő maga, nem szerepel, föltehetően, úgymond, óvakodtak följegyzésétől, „gondolható természetes okoknál fogva”, azaz nyilván mert a kereszténységgel szembenálló pogány hitelemnek tarthatták volna. E föltevése kevésbé valószínű, hiszen *Boldogasszony* is ősvallásunk istenasszonya volt, mégis fennmaradt neve, mert e gyönyörű ősmagyar szóösszetételt a nép átruházta Szűz Máriára.⁵

S nyilván a szólásbeli „magyarok Istene” is az egy igaz Isten szinonímájaként élt és él máig, nem pedig holmi pogány nemzeti istenként. Ipolyi így folytatta: „A név legrégebbi ily nyomát csakis közmondásinkban találom, miután azok általános és okozatos használatuknál fogva, nagyobbára már kora régi eredetre utalnak; így: él még a *magyarok istene*, megemlegeted a *magyarok istenét*, nem rövidült keze a *magyarok istenének*.”⁶

3

Ipolyival szemben joggal vélhetjük, hogy e jelzős kifejezés minden bizonnyal a 16–17. század protestáns gondolatvilágában gyökerezik. Prédikátoraink vetették össze következetesen a három részre szakadt ország magyarságának viszontagságos sorsát az ótestamentumi zsidóságéval. „A magyar – zsidó sorsközösség, illetve nyelvi rokonság hite nélkül – állapította meg kitűnő érzékkel Tompa József – nem kapott volna mitikus ködbe vesző archaikus hangulatot a *magyarok istene* szólam, s nem divatoztak volna

⁴ IPOLYI ARNOLD: *Magyar mythologia*. Pest, 1854. 16.

⁵ KÁLMÁNY LAJOS: *Boldogasszony ősvallásunk istenasszonya*. Bp. 1885. Vö. *Az ősi magyar hitvilág*. Szerk. DIÓSZEGI VILMOS. Bp. 1971. 319–338.

⁶ IPOLYI: uo.

annyira régiességgént a képes kifejezést is tartalmazó népies szólások.”⁷ Megállapítása megerősíti, hogy e toposz az első előfordulásnál jóval régebbi, s még régebbi az eszme- és képzettörténeti háttere. Eddig 1604-ből ismerjük első előfordulását, igaz, még latinul. A humanista történetíró, Szamosközy István kevés verseinek egyikében tette föl a kérdést: *ubi est / Deus Ungarorum, qui defendat illos?* Hol a magyarok Istene, hogy megvédje őket? Fényes István debreceni jegyző 1665-ben verses krónikájában ezt írta a Debrecenre támadó török-tatár seregekről: *Az sűrű fergeteg, rettenetes hideg közülök sokat megevett, / Látván nem mehetnek, sokan megismerték az magyarok Istenét.* A nyelvtörténet bűvárai (Tolnai Vilmos, Réthei Prikkel Marián, Szendrey Zsigmond, Csefkó Gyula) további adatokat találtak: a Szentsei-daloskönyvben (1671); Zakarjás János dél-amerikai jezsuita misszionárius 1754-ben írt levelében; a szintén jezsuita Illei János *Három szomorújátékában* (1767). A szólás előfordulásainak közlétevei abban mindnyájan egyetértettek, hogy *a magyarok Istene* föléléstése és elterjesztése Dugonics érdeme.⁸

A tudósok azonban nem állapodtak meg szólásunk eredetében. Réthei Prikkel Marián 1911-ben *a magyarok Istene* valamennyi változatához meggyőző bibliai párhuzamokat vonultatott föl, bizonygatva, hogy szólásunk a zsidók Jehovájának papkrónikásainktól alkotott képmása. Valóban, az Ószövetségben több helyt előfordul az *Izrael Istene* kifejezés (1 *Királyok könyve*, 18, 36; 2 *Királyok könyve*, 9, 6; *Ezdrás könyve*, 1, 3 stb.). Ebből az alapformából, bizonyította, más szólásokkal való vegyülés révén keletkezett valamennyi magyar változat. Az ósvallási eredet – írta Réthei Prikkel Marián már 1906-ban – a mesék országába való.

Többen ugyanis, mint Ipolyi Arnold, Simonyi Zsigmond, Vámbéry Ármin, Beöthy Zsolt, a szólás ősi magyar eredetét vallották. Idézték a türkök nyelvcsaládjához tartozó ujjur Kül-Teginnek síremlékén talált fölíratot, amely *Kr.u. 732. augusztus 1-jén* kelt, és amelyben többször olvasható a *Türk tengrisi*, azaz *a törökök Istene* kifejezés. Vámbéry Ármin 1911-ben maliciózan meg is kérdezte a bibliai eredet mellett kardoskodóktól: tán ezt is a Bibliában kell keresni?

Minden bizonnyal Tagányi Károlynak volt igaza, amikor 1924-ben e két nézetet összhangba hozta. Szerinte a szólást *a magyarság a régi törökségtől vette és tartotta fön, legalább addig, amíg ezután az irodalom a bibliai párhuzamok hatása alatt a néptől átvette, és átszarmasztatta ránk.*

4

Az első, aki nem csupán szólásként emlegeti a magyarok Istent, hanem a maga teremtette magyar mitológiájában szerepelteti: Dugonics András. *Etelkájában* (1788)

⁷ TOMPA JÓZSEF: *Nyelvi régiség és stilsztikai régiesség*. MNy. 1968. 276.

⁸ CSEFKÓ GYULA: *Magyarok Istene*. MNy. 1929. 49–50.

több helyen is fölemlegeti. Mindjárt regényének elején főhőse, Etelka javasolja ezt az elnevezést a világosi szentegyház fölavatásakor, a honfoglalókat új hazába segítő, ellenségeiket megszalasztó Istennek hálaéppen: „azon nagy hatalmú Urunkat meg akarván különböztetni a' többiektől, annak szent nevét, a' mái naptól fogva egészen a' világ végezetéig ne másnak, hanem a' MAGYAROK' ISTENÉNEK hívjuk. Ezen épületet penig (mivel mi, sátorok alatt lakván, e' háznál többet nem építettünk) ne másnak nevezzük, hanem ama' Magyarok' nagy Istene' SZENTEGYHÁZÁNAK! Emeljük fel, édes magyarjaim, szemeinkkel együtt hál'-adó szíveinket is az egek felé, és egy szívvel, egy lélekkel mondjuk: magasztaltasson a' Magyarok' Istene! magasztaltasson szentegyháza.”⁹

S a regény második kötetének utolsó lapján e befejező sorokat olvassuk: „Hogy pedig azon nagy Istennek, ki őket ennyi veszedelmekből kegyesen kisegíteni méltóztatott, örök hálákat adhassanak, kőből egy oltárt építtetnek a' Rákos mezején. Beleszúrták Attilának kardgyát; melléje faragtatták Etelének buzogányát 's kalpagját. Ezeken fölül az oltárnak azon lapjára, mely Buda vára felé fordult, e' szavakat vésették a' művészekkel: A' MAGYAROK' ISTENÉNEK.”¹⁰ Ezt az oltárt ábrázolja az 1.kötet elejének metszete: mellette Etelka és vőlegénye, Etele áll.

Dugonicsnak, a néphagyományok szorgos gyűjtőjének természetesen nem volt szüksége Szaitz Leó lapalji jegyzetére, hanem tőle teljesen függetlenül, magától értődően lelt rá a népnyelvben eleven kifejezésére, és tette regényének fontos motívumává. Mint ahogy szintén nem Szaitz ellenreformációs indítékú, alapjában teológiai érdekű könyvének eldugott jegyzetéből, hanem „az első magyar regényből”, abban az időben ritka nagy, ezer példányban megjelent, rendkívül népszerű, három kiadást is megért (1791, 1805) *Etelkából* válhatott népszerűvé e szólam a 18. és 19. század fordulóján irodalmunkban, tudományos életünkben, közműveltségünkben. Terjedését jól tükrözik gyakori előfordulásai a jogtudó Ferenczy János és a neves történész, Horvát István levelezésében.¹¹

Horvát – mutat rá Szilágyi Márton – e kifejezést használva már nem a magyar – zsidó sorspárhuzam gondolatkörében mozogva él, de nem is valami nemzeti vallás elképzelésében. „A *Magyarok istene* mint metafora nem az Istenképzet leszűkítését vagy az isteni érvényesség korlátozását jelenti végső soron – noha teológiai képtelensége miatt így is értelmezhető lenne – , hanem egy nemzetfogalom hatókörének kiterjesztését.”¹²

⁹ DUGONICS ANDRÁS: *Etelka*. Pozsony – Kassa, 1788. 1. k. 66–67.

¹⁰ Uo. 2. k. 394.

¹¹ Horvát István és Ferenczy János levelezése. Szerk. SOÓS ISTVÁN. Bp. 1990. 59, 96, 104, 139, 145, 147, 203, 208, 228.

¹² SZILÁGYI MÁRTON: *Horvát István és Ferenczy János levelezése*. ITK 1992. 128.

Maga Dugonics az *Etelka* históriáját folytató *Jólánka* (1803) című regényében utal vissza a kifejezés eredetére: „Még mostanában is (ugyancsak azokbul a' régi hagyományokbul) fönnforognak a' magyaroknál azok a' mondások, melyekkel régi eleink legörömebb élnek, úgymint ezek: Él még a' Magyarok Istene. Azután ez is: Megtanítalak a' Magyarok Istenére. Még pedig ez is: Megemlegettetem veled a' Magyarok Istenét. Végteére ez is: Verjen meg a' Magyarok Istene. És még több efélék, melyeket előhozni nem szükség.”¹³

5

Csokonai, Dugonics nagy tisztelője, ugyancsak az *Etelkában* találhatta e szókapcsolatot. *A magyar gavallér* (1790) pávaként cifrázkodó címszereplőjéről írta:

*Dicsőbb a magyarok istenének szente,
Nagyobb méltóságot ad a magyar mente.*

Batsányi János *Tekintetes nemes Abaúj vármegye örömnepére*, Orczy László 1790. április 16-i főispáni beiktatására írott versében csak a mondást idézi: *Él még mondád, él a magyarok istene!* Fazekas Mihály viszont megint önállóan alkalmazza. Ibrányi Farkast királyi biztosként küldték Debrecen nyakára. Amikor meghalt, 1815 végén, *Pasquillus in Wolfgangum Ibrányi* címmel Fazekas leplezetlen örömmel és gúnnal parentálta el, élvén a gyűlölt komiszárius keresztnévén és Debrecen címerének bárányában rejlő szójátékkal is:

*Óh magyaroknak erőss, bölcs és szent Istene! Jámbor
Báránynak ügyét többé farkasra ne bíz...*

Ebből a népi eredetű és költőivé vált hagyományból merített Petőfi, amikor a *Nemzeti dal* refrénjében a *magyarok Istenére* esküdtette meg forradalmas népét. Majd nemsokára külön verset is írt:

*Él az a magyarok istene, hazánkat
Átölelve tartja atyai keze;
Midőn minket annyi ellenséges század
Ostromolt vak dühhel: ő védelmeze.
(A magyarok istene)*

¹³ DUGONICS ANDRÁS: *Jólánka*. Pozsony – Pest, 1803. 1. k. 95.

Arany Jánosban is a zsidó sorspárhuzam munkál, amikor azt kérdi 1848-ban:

*Él-e még az isten – az az isten él-e,
Ki e dús Kanaán országba vezérle
Mint Izráelt hajdan,
Hozván őseinket füstnek fellegében,
Égre fölpirosló tűzoszlop képében,
Véres viadalban?*

*Él még, él az isten ... magyarok istene!
Elfordítva sincsen még e népről szeme,
S az még, aki régen:
Harcra hát, magyar nép! isten a vezéred:
Diadalmat szerezhatsz a te hulló véred
Minden ellenségen.
(Él-e még az isten?)*

Ugyancsak ezt a képet használta a Kossuth Hírlapjában 1848. december 21-én megjelent *Riadójában* Czuczor Gergely is:

*Él még a magyarok nagy istene,
Jaj annak, ki feltámad ellene.*

Kevésbé ismert a múlt századforduló költője, Szabó Endre; inkább a klasszikus orosz költészet tolmácsolójaként írta be nevét irodalmunk történetébe. 1891-ben *Ének a magyarok Istenéről* címmel szembefordult az addigi költői hagyománnyal, és – akár Ady pusztaszert – ő a hazai maradiság jelképévé tette a magyarok Istenét. A földesurak, sikkasztók, szolgák, idegenek és gézengúzok ura – úgymond – a magyarok Istene.

6

1927-ben Babits, korábbi hallgatólagos nézeteivel szemben, Szekfű Gyula *Három nemzedékének* hatásától is megszabadulva, elszakad a keresztény-germán kulturális közösség mindaddig természetesnek tartott álláspontjától.¹⁴

¹⁴ RÁBA GYÖRGY: *Babits Mihály*. Bp. 1983. 219.

*Mert nem lehetsz a mérges kis Wotanok
öccse te, egy a sok közül, pogány
csillag, hanem ki eljött, csillagoltó
nap, s kinél kisebb nekünk nem elég:
magyarok és mindenek Istene.*

(A magyarok Istenéhez)

Tagadja tehát, hogy „a magyarok Istene” „mérges kis Wotánok öccse” volna; „egy a sok közül”; „pogány csillag”; ellenkezőleg, egyetemes: „magyarok és mindenek Istene”.

7

Nacionalizmus ez? Ahogy Gerő András gyanúba vette? Annyira, amennyire *a választott nép* a maga egyedüli Istenének tekintette Jahvét. S annyira, amennyire bizonyára sok más nemzet is ilyen vagy ehhez hasonló kifejezésekkel személyesebb, bensőbb kapcsolatot kívánt teremteni a sorsát vigyázó, gondviselő egy Istennel. Mint ahogyan a nagy spanyol költő, Antonio Machado *Az ibériai Isten* című versében beszél róla:

*Vajon ki ismerte
a spanyol Isten arcát?*¹⁵

¹⁵ Idézi JOHN BERGER, *Valóság*, 1991. 1. sz. 124.

„DER GOTT DER UNGARN“

Das Gedicht *Zum Gott der Ungarn* (1927) von Mihály Babits ist das letzte, in dem er in unserer Lyrik die phraseologische Einheit zum Ausdruck zeitgemässer Gedanken anwandte.

Die Formel für unsere Dichtung wurde durch das *National-Lied* von Petőfi (1848) gemeingültig. Jedoch können wir anhand der geschriebenen Quellen nicht aufzeigen, ob der beigefügte Ausdruck (das schmückende Beiwort) tatsächlich aus der protestantischen Gedankenwelt des 16–17. Jahrhunderts stammt oder in der Idee der Ungarisch-jüdischen Schicksalsgemeinschaft wurzelt. Aus dem Ideensystem „Der Gott Israels“ ist natürlicherweise „Der Gott der Ungarn“ entstanden.

In András Dugonics' *Etelka* (1788) wird dieser Ausdruck auch an mehreren Stellen erwähnt. Durch seinen Roman kann diese Redensart Ende des 18. Jahrhunderts und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts populär geworden sein. Z. B. in den Werken von Csokonai (1790), Batsányi (1790), Fazekas (1815), Petőfi (im Jahre 1848 schrieb er noch extra ein Gedicht mit solchem Titel), János Arany (*Ob Gott wohl noch lebt?* 1848), G. Czuczor (*Alarm*, 1848), Endre Szabó (*Lied vom Gott der Ungarn*, 1891).

In Babits' Interpretation „der Gott der Ungarn“ bedeutet es nicht „kleiner Bruder des bösen Wotan“, nicht Heidenstern, sondern generell: „Gott der Ungarn und jedermans Gott“.